

András Sándor

Se bourgeois, se proletár

Szabó Zoltán és a harmadik út

1. Az emberről

Lakását, később kis házát London szegélyén, Richmondban, egész közel a Temzéhez, majd a bretagne-i Josselinben, úgy alakította lakókörnyezetté, hogy az elüttött a 20. század közepén bármi szokásostól, holott láthatóan és érezhetően csak akkor jöhetett létre.

A bútorokat maga válogatta és munkálta meg régi, többnyire árverésen vett rozoga darabokból, elsősorban 18. századi barokk és korábbi fakészítményekből, és, sok egyéb mellett, azokból a szépen faragott széles facsíkókból is, amelyeket a kandalló párkányának oldalára és a szobák ajtókereteire illesztett. Ebbe a bútorzatba és lakókörnyezetbe harmonikusan illeszkedett néhány háromlábú parasztszék és a századközep jellemzőes kényelmi és kulturális eszközeinek feltűnést nem keltő serege, elektromos készülékek, központi fűtés, televízió, telefon. Egy, a tetején barokk angyalkával díszített csavaros faoszlopba felül villanyégőt ágyazott be úgy, hogy bekapcsolva annak csak mennyezetre sugárzó fényét lehetett látni. Ez az oszlop, angyalkástól, festett volt, mint néhány egyéb bútor, de ő a bútorzat legtöbb darabját megdolgozta: lemaratta róluk a többnyire elmaradhatatlan festéket, aztán preparálta a fát és bevonta színtelen, matt, csak a faanyagot mutató lakkal.

Amikor megemlítettem egyszer, hogy Jefferson is készített maga tervezte házába, Monticellóba (ma a Világörökség része) bútorokat, sőt egyebek közt saját találmányú ablakokat is, örült, és egész lényéből. A 18. századot érezte magához legközelebb, bár az építészetben, és ez furcsa együttesnek tűnhet, a román stílust szerette, jobban, mint a gótikust. Vézelay-be vitt el, hogy megmutassa az apátsági templomot, nem Chartre-be. Igaz, a szintén faanyagokra dolgozott parasztszékek a román stílushoz illettek leginkább. Egyszerre ide és oda.

Háza a bretagne-i Josselinben, szemben Rohanéknak a folyócska túloldalán magasló, három őrtornyú, várszerű, reneszánsz kastélyával, építészetben viszont egy 16. századi épület, prépostlak volt. Első emeletére réges-régi fa csigalépcső vezetett fel a tágas, de inkább hosszú, mint széles nappali szobából. Abban impozáns kandalló illeszkedett kőpárkányával a falba, körülötte a gerendás mennyezetig érő könyvespolcok, többnyire régi, 18. és 19. századi, olykor a használattól

megtépázott bőrkötésű könyvekkel. Voltak bőven 20. századi, sőt a 80-as évek elején kiadott könyvei is, de azok elsősorban az emeleti dolgozósobájában, és a második emeleti kis vendégszobában kaptak helyet. Ezekbe a helyiségekbe, és a fürdőszobába is, a richmondi Thetis Terrace-ról áthozott bútorzat került. A nappali szoba hangulata feledhetetlen volt: egyik ablaktalan oldalán a hatalmas kandalló, a másikon egy láthatóan régi időkből származó hosszú, keskeny és súlyos fa étkezőasztal, körülötte magastámlájú székek. Ebből a szobából, a kertbe kilépve, annak túloldaláról fel lehetett kaptatni bal felé egy, a kőfalhoz igazodó füves padkához; onnan, a kőfalra támaszkodva, nagyszerű látvány volt a kastély a folyócska túlsó oldalán. Szabó Zoltán ezt a helyet „the captain’s deck”-nek, a hajóskapitány fedélzetének nevezte. Jó időben ott került sor az ebéd vagy a vacsora előtti italra.

Szabó Zoltán lakóhelyeinek belső környezete, a maga készítette régi fabútorzattal egyfajta oltalmazó, mindenképpen a 20. század közepétől elhatárolódó, de azt nem megtagadó hely volt. Nem régi idők nosztalgijával vett körül, hanem múlt és jelen folytonosságát jelezve, a múlt kedvelését érezte jobbnak.

Voltak, akik a háta mögött enyhén prüszköltek arisztokrata allűrnek érzett-értelmezett viselkedésétől, modorától, életigényeitől (ezekhez illettek a nagyétkezések), mondván, hogyan illik ez az arisztokratikusság ahhoz az emberhez, aki (másodsorra) ugyan gróf Károlyi Mihály és Andrássy Katinka lányát vette feleségül, maga azonban a középosztályból származik, ráadásul híres falukutató volt.

Nos, jól illett. Ezért is kezdtem ezt a ráemlékezést így, bár emlékezni a gondolkodóra és íróra akarok. Ő legalább annyira volt plebejus, mint arisztokratikus, holott egyik se. Másfelől nem tudta és érezte magát se polgárnak, se parasztnak, se középosztálybelinek.

A *Szerelmes földrajz* elején, gyerekkorát idézve-jellemezve mondta a Visegrádi utcának arról a szakaszáról, ahol gyerekként élt: „*Külváros és város találkoztak itt; óvatosan érintkeztek egymással e határon.*” (Osiris, 1999, 16. o.) Vagyis az újpesti munkásság és a lipótvárosi polgárság, illetve középosztály között, a város peremén nőtt fel, hogy József Attilára emlékeztessenek. (Többször említette, hogyan mondta József Attila egy vendéglő kockás terítőjű asztalánál verseit.) Gondolom, ez a kétlakiság is vezette Szabó Zoltánt Tardra, és a Bükk, Cserhát és Mátra népéhez: egy részük szintén kétlaki volt, paraszt, de bányában vagy gyárban is dolgozott. Ezt a népet fedezte fel az ország, illetve a társadalom és a nemzet számára, ezt idézte és vizsgálta olyan jól és felkavaróan, hogy könyve országos vitához vezetett. Kérdés, hogy mennyiben érzett és gondolkodott ahhoz a József Attilához hasonlóan, aki verssoraival: „*hejh, burzsoá, hejh, proletár / én, József Attila itt vagyok*” egyszerre szólított meg burzsoát és proletárt, jelezve, hogy ő hozzájuk viszonyulva egyik se. Szabó Zoltán is mondhatta volna ezt? Majdnem.

Pontosítva, ugyanis máshogyan kell kérdezni: Milyen is lehetett az az ember, aki a burzsoá-proletár polaritásnak egy arisztokrata-paraszt polaritással keresztbe téve gondolt saját magára – magyar viszonyok közt? Ha így kérdezek, mert azt hiszem, így kell, rövid válaszom a következő. Szabó Zoltán a maga gondolkodása szerint mind a négyet kívülről szólította volna meg, nem csak a kettőt, mint József

Attila. A magyar arisztokráciáról az volt a véleménye, hogy nemzetfenntartó osztályként csődöt mondott. Paraszt ősei ugyan voltak, de már a nagyapja se volt paraszt, és ő maga minden bizonnyal nem. Burzsoának nem is tarthatta volna magát, a polgárságot Magyarországon behelyettesíteni képtelen középosztály pedig nem jutott el odáig, hogy képes legyen a csődre, a levitézlésre. (Szekfű szerint a 19. század első felében a köznemesség helyettesítette be a nyugati polgárságot, a harmadik rendet, a köznemességből viszont a 20. század harmadik évtizedére többnyire elszegényedett dzsentri lett, úgy a középosztály egyik része.) Proletárnak viszont azért se mondhatta volna magát, mert az magában foglalta az agrárproletárt, ő viszont egy, a munkásságtól megkülönböztetett parasztságban gondolkodott. Mindez számára hangsúlyozottan az akkori Magyarország vonatkozásában adódott. Nem csak azért, mert magát magyarnak tudta és érezte – ezt József Attila is megtette: „*S, mégis magyarként számkivetve, / lelkem sikoltva megriad*” –; Szabó Zoltán gondolkodását az is meghatározta, hogy a nyugati országok társadalmi viszonyainak ismeretében a magyarországiakat meghatározóan másfélének tudta. Ez a helyzetismeret határozta meg alkotói életének első részét, az 1930-as évek elejétől a háború végéig, 1945-ig. Helyzetismeretéhez hozzá tartozik, amit Bibóról szólva írt:

„Szekfű Gyula 1934-ben úgy látta, hogy olyan nemzedékváltásról van szó, amelyben a fiúk szemlélete csaknem minden ponton szembekerül az apák szemléletével: az apák nacionalizmusa országterületben gondolkodik, a fiúk nemzeteszmejének tartalma a nép lett. Ezért a trianoni problematikából őket az új államokba került magyar kisebbségek magatartása foglalkoztatja, számukra népében él, erősödik vagy gyengül a nemzet. Demokraták, de demokratizmusuk nem polgári. Következésképpen földreformpártiak, s távol állnak mind a nagybirtokrendszer konzervatív híveitől, mind a mezőgazdasági nagyüzem marxista híveitől.” Ez a jellemzés épp annyira talál az akkori és későbbi Bibó Istvánra, mint azokra, akiket Szekfű modellnek választott.

„Ez a nemzedék a korszak hivatalos szemléletével minden ponton szembekerül, de radikalizmusa különbözik a marxistákétól is. A különbség az 'előbb-utóbb', a »honnán-hová« kérdésekben alapvető, a módszer abban, hogy induktív, empirikus. Míg a marxisták általában kész elméleteket alkalmaznak föltérképezetlen társadalomra, ők a társadalom állapotrajzából jutnak el konkrét reformtervekhez. A Márciusi Frontba torkolló népi mozgalom akkori és Bibó István későbbi gondolatmenete nagyjából így summázható: Magyarország demokratikus átalakításának kérdése elsősorban a parasztság felszabeditásának a kérdése; ez a kérdés nem oldható meg a haladó értelmiség melléállása nélkül; a marxistáknak a parasztkérdésben a magyar helyzetre találó, vonzó javaslataik nincsenek; a parasztsághoz és az értelmiségi tömegekhez nem tudnak hozzáférni; ebben a helyzetben az ország minden kizsákmányolt rétegét kielégítő társadalmi reform csak nem marxista, agrárszemponyú, és nemzeti jellegű mozgalmak közreműködésével harcolható ki és hajtható végre.”¹

¹ Bibó István, *Harmadik út. Politikai és történelmi tanulmányok*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Szabó Zoltán. London: Magyar Könyves Céh, 1960, 10sk. Most: Szabó Zoltán, *Nyugati vártán. Esszék és pub-*

Szabó Zoltán egy évvel Bibó István után született, ugyanehhez a nemzedékhez tartozott, az éppen idézettek saját magáról is írhatta volna. Mindkettőjüket meghatározta, és akkor is, amikor az idézetteket írta, pedig akkor más-más helyen és helyzetben találták magukat: Bibó Magyarországon, börtönben; Szabó Zoltán Angliában, 1949 óta emigrációban. Az ország sorsa is, saját sorsuk is más-másként alakult életük második felében.

2. Az írói életpálya szakaszai

Élete két részre, emigráció előttire és utánira, de három szakaszra osztható. Hangsúlyozni kell ezt, mert gondolkodásának jellege ugyan nem, tárgya viszont, és az a helyzet, amiről gondolkodnia és írnia kellett, nagyon is változott.

Az első szakasz maga is két részből állt. Társadalmi változást ugyanis csak a háború kitöréséig követelt írásaiban. A háború alatt elsősorban a nemzet sorsa, szellemi állapotának védelme foglalkoztatta, a német szellemi veszély elleni harc. Ami nem feledtette, csak elnapoltatta számára a társadalmi reform, a parasztság felemelkedésének feladatát.

A második szakasz azzal kezdődött, hogy 1945-ben megtörtént a korábban követelt földosztás, ő maga társadalmi szerephez és folyóirat-szerkesztéshez jutott, és megkezdődött egy három éven át tartó politikai csatározás saját és társai elveinek és szándékainak védelmében, elsősorban a demokrácia érvényesítéséért a Magyar Kommunista Párt törekvéseivel szemben. A parasztság társadalmi felemelkedése és megcélzott művelődése továbbra is feladat maradt, hiszen a földosztás azt csak lehetővé tette, ráadásul kiforratlan társadalmi és politikai körülmények között. A társadalom állapotát nem lehetett áttekinteni, a politikai helyzet viszont egyre világosabb lett és aztán eldőlt: *„1949 májusában Rákosi már elég erős ahhoz, hogy a demokrácia formai maradványait közöslistás² választással semmisítse meg. (...) A harmadik út, a független nemzeti élet kapuja bezárult, a kosuthi szabadságharc orosz leverésének századik évfordulóján. Ebben az esztendőben már az egész magyarság azt az életet kezdi élni, amelyet Bibó kisebbségi élet gyanánt jellemezett.”* (Bibó, 25. o.). Amikor ez kiderült, Szabó Zoltán lemondott párizsi kultúrattasé posztjáról, ahová az egyre nyomasztóbb helyzet elől menekült ki.

A harmadik időszak, az emigráció, 1949-től 1984-ig, haláláig, tartott. Merőben új helyzetben találta magát, minden tekintetben. Magszűnt minden közvetlen kapcsolata a magyar falvakkal, a napi magyar sajtóval, a társakkal és a könyvkiadókkal. Az első két évben nem publikált semmit. Aztán fokozatosan egyre többet, majd a forradalom alatt a Szabad Európa Rádióknak naponta olykor három-négy hírt és beszámolót küldött, és igen tevékeny volt. A rákövetkező években a Szabad Európa Rádióknak készített heti „Londoni levelek” mellett sokat publikált. 1963-tól haláláig évente csak néhány írása jelent meg nyomtatásban, bár, különö-

lícisztikai írások. Osiris-Európai Protestáns Magyar Szabadegetem, 2011. I. 277sk – A továbbiakban: Bibó, illetve *Nyugati vártán.*

2 Ez a „közöslistás” arra vonatkozik, hogy az 1949-es választásokon csak a koalíció pártjaira lehetett szavazni. Ezzel befejeződött a Magyar Kommunista Párt (MKP) hatalomátvétele, mivel uralta a koalíciót.

sen a hetvenes évek elején, sokat írt. Mindvégig követte azonban a nyugati és a keleti változásokat; egyaránt lázadt a magyarországi konszolidáció és a nyugati országokban számára egyre több gondot okozó állapotok ellen. Orwell mellett számára *A lázadó ember* szerzője, Camus volt különösen vonzó, és nem is annyira példaadó, mint inkább vele rokon.

Ebben az utolsó szakaszban – az ország társadalmának kétes, kétséges és őt eléggé kétségbeejtő lelki-szellemi sorsa mellett, és a Nyugaton megtapasztalható változások folyamatában – a *nemzet* fogalmát és az 1956-os forradalom jellegét újra-, illetve továbbgondolta. Egyúttal, és jobban, mint bármikor a 30-as és 40-es évek óta, a *társadalom* állapota is foglalkoztatta, csak ezúttal hangsúlyozottabban az nyugtalanította, amit ő maga élt és tapasztalt meg Nyugat-Európában és Amerikában.

3. Parasztság, „középosztály”, polgárság

Két érve volt a háború előtt arra, miért különleges a magyarországi, a magyar társadalom helyzete. Az egyik (kiemelés tőle): *„a magyar parasztság olyan társadalmi képlet, mely tőlünk nyugatra, azaz a ránk elvi és politikai hatással bíró országokban már elő nem fordul.”* (Szellemi honvédelem, 85. o.). A másik:

„Nyugaton már jóideje örökletes dolog polgárnak születni, itt a »középosztályba« le vagy felkerülni életformaváltás volt. Ott a fiúkat apáktól kapott hagyomány csatolja a polgársághoz, itt a fiúkat az apák könnyelműsége, vagy előretörése taszította vagy nyomta felülről vagy alulról az értelmiségbe. Ha a polgári életformába és szerepbe másutt beleszülettek az emberek, itt a »középosztályi« életformába belemenekültek. Ha felülről jöttek (...) lélekben hatalmas vidéki úrélet soha el nem múló emlékeivel. Ha alulról – hálásan a lehetőségekért és állandóan fizetve értük az árat: az engedelmes szolgálatot.” (Cifra nyomorúság³, 170skk).

A felülről és az alulról mellett volt szerinte egy kívülről is, amin elsősorban a zsidóságot értette, és szerinte ez a három, múltjából más-másként befolyásolt, jellegében egymástól elütő csoport nem állhatott össze osztállyá. Vagyis az országban szerinte nemcsak a gyakran emlegetett „megkésettség”, „egyenlőtlen fejlődés” volt a bajok oka, hanem a társadalom torz alakulása is. Nemcsak nem alakult ki polgárság, de a parasztság sem ment át azon a változáson, amire szükség lett volna. Ő, mint a népi írók általában, ha ki-ki a maga érveivel is, a parasztságban látta a reményt.

Nyugati országokban, írta:

„a paraszti népesség kérdését úgy oldották meg, hogy jobblétre szenderítették benne a parasztot, s felébresztették benne a polgárt. A megoldás e formájával ma, a polgári életforma elbizonytalanodása idején, mi már summásan elkéstünk. (...)

³ Szabó Zoltán, *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi, é. n. [1938]. A továbbiakban címmegadással.

Nálunk a parasztkérdést, mint parasztkérdést kell megoldanunk, a parasztot, mint parasztot kell a nemzet többi társadalmi osztályoknak mellé- és nem alárendelt részévé tennünk. Röviden: a parasztot tökéletesebb parasztként, új és a jelenlegi Európában példa nélkül való parasztéletformában – egyenesen a nemzetbe kell szabadítanunk. Nem pedig először a polgári életformába – mely nálunk amúgy sincs –, és csak ezután és ezen keresztül a nemzetbe.” (Szellemi honvédelem⁴, 86. o.).

Szerinte tehát a polgársággal Magyarországon kettős volt a baj: egyfelől nem alakult ki, másfelől a nyugati országokban addigra már el is bizonytalanodott, vagyis elmúlóban volt. Erre egy évvel később, 1940-ben, a második világháború kitörése és Franciaország német megszállása után így utalt: *„Svájc jól érezte magát a korban, mely alkonyodik most, általános jóléte jórészt abból következett, hogy másutt nagy vagyonok voltak, s a polgárok félnek föltenni a kérdést, milyenné lesz az élet itt, ha megdől a régi Rend.”* (Szellemi honvédelem, 248. o.). Az összeomlott Franciaországból hazamenekültében szerzett svájci tapasztalata csak megerősítette korábbi véleményét.

Szükséges figyelni írásai megjelenésének dátumaira: *„a jelenlegi Európában példa nélkül való parasztéletforma”* létrehozásának szándékáról 1939. július 23-án írt; a világháború kitörését rögtön, szeptember 3-án kommentálta (egy már cenzúrázott írásban). Az 1939. szeptember 10-i számban *„Éjféli búcsút”* vesz Európától, de még a július 23-án jelzett reménnyel, hogy Magyarország nem lép be a háborúba: *„Elvész Avignon, s megmarad Somogy – mondom kissé kifogatra egy ifjú költőnk szép, nemes sorait, s nem tudom, búsuljak-e most, vagy örüljek azon, hogy talán-talán mégis meg tudjuk majd csinálni azt, ami egykor benned volt szép, nemes s keresztény.”* (Szellemi honvédelem, 118sk). Magyarország ugyanis csak 1941. június 27-én üzent hadat a Szovjetunióknak (Nagy-Britanniának 1941. december 7-én, erre következően az USA-nak), ezért utazhatott Szabó Zoltán 1940-ben Franciaországba ösztöndíjjal.

A polgári életforma végéről Nyugaton is beszéltek, és nem csak a kommunisták és a nemzeti szocialisták. Thomas Mann például éppen 1939-ben mondta a Princetoni Egyetem hallgatóinak a *Varázshegy* szanatóriumában játszódó regényéről tartott előadásában, hogy az 1922-ben megjelent regény, mely az első világháború 1914-es kitörésével ér véget, egy már elmúlt korszakról szól:

„Ezeknél az intézményeknél arról van, illetve volt szó, hogy a háború előtt volt tipikus jelenség, ami csakis egy még érintetlen kapitalista gazdasági rendnél volt gondolható. Csak olyan körülmények között volt lehetséges, hogy a paciensek családjuk számlájára éveken át, vagy akár ad infinitum, olyan életet élhessenek. Ennek már vége, vagy annyi mintha vége lenne. A »Varázshegy« annak a létezőmódnak lett a

⁴ Szabó Zoltán, *Szellemi honvédelem*, sajtó alá rendezte Kenedi János. Budapest: Héttorony, é. n. [1990]. A továbbiakban csak címmegadással jelezve.

*hattyúdala (...). Ma a tuberkulózis gyógyítása többségében más utakon jár, és a legtöbb svájci magaslati szanatóriumból sportszálloda lett.*⁵

4. Nemzet és társadalom, ország és állam

Szabó Zoltán 1960-ben Londonban adott ki az akkor bebörtönzött Bibó István írásaiból egy kötetnyit *Harmadik út* címen. Később is, mindvégig, igyekezett Bibó gondolkodásának, írásainak érvényt szerezni, és nem csak lojalitásból. Összetartoztak, kiegészítették egymást.

Bibó a társadalomról írt, és a szabadság mellett az egyenlőség elvét hangsúlyozta, Szabó Zoltán számára viszont a szabadság mellett – a törvény előtti egyenlőséget egyáltalán nem feledve – a testvériség, a közösség elve volt elsődleges. Úgy vélte és érezte az 1930-as évek közepétől kezdve, hogy a magyar(országi) társadalom adott állapotában nem lesz képes ellenállni a német fenyegetésnek. Valójában nem is az ország *társadalmát* féltette, hanem a (magyar) *nemzetet*. Nem az ország német megszállásától félt, bár az nyolc évvel *A tardi helyzet* megjelenése után bekövetkezett, hanem a Németországból érkező hitleri német retorika *nemzetromboló* hatásától, a magyar *nemzet* megszűnésétől. Attól, hogy – Berzsenyi szavával – letépi fényes nemzeti bélyegét, és, Kölcsey szavaival, más nép áll a négy folyam partjára, más szózat és más keblű nép (*Zrínyi második éneke*). Csak ő nem a Herdernek tévesen tulajdonított, és „jóslatnak” tévesen értelmezett véleményre gondolt, hogy a magyarul beszélő nép beleolvadhat, felszívódhat más nyelvű népekbe. Az ő gondja egy olyan helyzet volt, amelyben a magyarul beszélők már nem magyarul, azaz nem magyarként, hanem „idegen kebellel” beszélnek, nem tudják, és nem is érzik, mi a nemzet, ha magyar.

Vannak, akik nem veszik figyelembe a „nemzet” szó két jelentését, nem értik, mi a különbség nemzet és társadalom, nemzet és ország, illetve nemzet és állam között, holott a nemzet-állam kifejezés maga jelzi, hogy nem minden állam nemzet-állam. A *Nemzeti Bankot* és az *Országos Takarékpénztárt* minősítő jelzők jelentése azonos, a *Nemzeti dal* viszont nem „Országos dal”, nem is „Állami dal”. Vannak olyanok is, akik tudnak a szó két jelentéséről, de az egyiket a nemzet „politikai”, a másikat a nemzet „kulturális” jellegének értik, és ez utóbbit elítélik, elvetik. A különbségtevést ugyanis a németek fogalmazták meg (még a 19. század végén, pl. Friedrich Meinecke), ezért szerintük szükségképpen nacionalista gondolkodásra vall. A nacionalizmust pedig azonosítják a sovinizmussal, mindenképpen agresszív hatalmi szándékokkal. Szabó Zoltán azonban – akárcsak Bibó vagy Németh László – nem volt sovinizta, sem irredenta. Számára a nemzet kulturális fogalom volt, lényege szerint nem országhoz-államhoz kötődött. A szociáldemokrata Willy Brandt kancellársága idején használta a „Kulturnation” szót, mint ami egybefogja az (akkor) két országban/államban – a nyugati Német

⁵ Thomas Mann, *Schriften und Reden zur Literatur, Kunst und Philosophie*. 2. kötet. Frankfurt/M: Fischer, 1968, 329. o.

Szövetségi Köztársaságban és a keleti Német Demokratikus Köztársaságban⁶ – élő ugyanegy nyelvű és kultúrájú németeket, a német nemzetet.

Szabó Zoltán gondolkodásában a nemzet *közösség* volt, az ország lakossága viszont *társadalom*. Ezt a különbségtevést a németeknél Tönnies ajánlotta a 19. század végén, tőle Max Weber is átvette, ha változtatott is az értelmezésén. A második világháború után az amerikai antropológus, Victor Turner latin szavakkal jelezte a különbséget: *communitas* és *societas*.

Máshogyan jelezve: Szabó Zoltán számára a nemzet olyasmi volt, mint a táj, a táj pedig más, mint az ország. Ezt sokszor elmondta, egyértelműen az 1942-ben megjelent *Szerelmes földrajz* című könyvében. A tájhoz a táj emberei tartoznak, vagyis egy-egy közösség. Azok, akik ott élnek és dolgoznak: alakítják, és révén is alakulnak; de a táj embere a költő is, aki felfedezi azzal, hogy megírja. A *Szerelmes földrajz* éppen hogy nem földrajz, hanem tájak szerető megidézése. Egyik alapgondolata szerint azóta van Alföld, amióta Petőfi megírta *Az Alföld* című versét.

Azt hiszem, meghatározó volt számára, hogy 1912-ben született. (Ez áll az egy évvel korábban született Bibóra és a népiek java részére.) Gondolkodásra ocsúdásakor már megtörténtek a trianoni elcsatolások, ami azzal járt, hogy a magyar, a nemzetet kitevő emberek jelentős része más országokban és államokban élt. Ez volt az elfogadandó valóság mindazok számára, akik nem voltak irredenták, és Szabó Zoltántól – ő 1932-ben volt húszéves – különösen távol állt a „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” szöveg elfogadása. Már azért is, mert ő a gyakorlati ügyeket és feladatokat vette figyelembe, azt, amit remélhetőleg sikeresen el lehet végezni. Erre pedig, azt hiszem, hajlama mellett a cserkészlet is nevelhette. Cserkészvezető volt, amikor a főcserkész gróf Teleki Pál (akiről azt is kevesen tudják, hogy Cs. Szabó László neki írta egyetemi disszertációját a roosevelti „New Deal”-ről, a nagy gazdasági válság utáni „újraosztásról”). Rá meghatározóan, embertformálóan hatott, ezt vele beszélgetésekből tudom, a cserkészmondattal: „Megteszem, ami tőlem telik.”

Mondhatom ezért így: az elcsatolt területek visszacsatolása nem tőlünk telt. Ő Svájcban volt, útban haza a németek megszállta Párizsból, és örült a visszatarozódásnak, de kifejezte baljós érzését is 1940. szeptember 14-i írásában, Jungfraujochból:

„Hát elcserélnélek, Jungfrau, szívesebben lennék most valahol más hegyek alatt. Ott füstösebbek a vonatok, igaz, de szikrázóbb a dal, és mélyebb a mosoly. Most ott jobb lenne, ottan várni, bihari bakákat várni. Teszem azt, Tamási Aronnal Farkaslakán. (...) Igaz, te abban az országban magasodsz, ahol a világ legszebb hegyei vannak. De van-e szebb a Földön, mint mosolya a sokat szenvedőknek? Mert ha nincs, a megtérő Erdély a világ legszebb országa most. Most nagyobb bennem a szeretet távoli tájak iránt, semhogy csodálni tudjalak, Jungfrau; a francia menekülők köszönésével búcsú-

⁶ Az 1848-as Frankfurti Nemzetgyűlés kifejezetten „politikai Nemzetről” beszélt, német az, aki a német államban él. Ezt Bismarck II. Birodalma is átvette, bár császárság volt, nem köztársaság.

zom tőled: bonne chance! Én most már másféle tájakon járok, ahol öltöznek az asszonyok, leányok, ünneplőbe, pirosba, fehérbe, és sírni fognak. Nagyon-nagyon fognak sírni, mert tudják, hogy ritka pillanat, mikor a magunk fajtája örömeiben teheti ezt.” (Szellemi honvédelem, 243. o.).

Közbevetőleg és nem marginálisan. Ha „magyarországi” helyett „magyar” társadalmat mondok, ugyanazt értem: mindig egy-egy országnak van társadalma. Nem beszélünk vajdasági, felvidéki, erdélyi magyar társadalomról. Másfelől nem mondjuk, hogy egy-egy országnak van nemzete, ahogyan azt se, hogy egy-egy lakosságnak van országa, lakosság és nemzet pedig nem szinonimák. Egy-egy társadalomnak sincs országa, míg egy-egy nemzetnek lehet.

Amikor Szabó Zoltánt a nemzet érdekelte elsősorban, már a harmincas években, és még a nyolcvanas elején is, számára a magyar nemzet nem volt országhoz köthető: épp annyira élt Marosvásárhelyen és Dunaszerdahelyen, mint Hódmezővásárhelyen és a Lajtán túli országokban, például az osztrák, Sankt Georgen am Langsee-ben – ő Szent Györgyhelynek keresztelte –, ha ott éltek, vagy összegyűltek egy konferenciára magyarok.

A nemzet: emberek – mondta az 1977-es genfi konferencián („*Dies Academicus Hungaricus Genevensis*”) az ő szavával: *diétán*. Abból következett: „mi tehát, itt és most, nemzet vagyunk; noha azt nem mondanám, hogy a nemzet mi vagyunk” (1956, 206. o.). Ehhez tartozik az a meglátás, hogy a magyarság bennem van, nem én vagyok a magyarságban. (A szó itt minőségre, jellegre, nem mennyiségre utal, mint „a világ magyarsága” kifejezésben, ahol szokásosan a világ magyarjainak összességét jelenti. Nagyon szokatlan lenne, ha valaki ezzel a kifejezéssel a világ magyar jellegére utalna, bőven túltéve az *extra Hungariam non est vita* kijelentésen).

A társadalom is, persze, emberekből, egyénekből, tevődik össze, nem pusztán osztályokból; csak máshogyan. Más, mindenképpen máshogyan érthető, ha azt mondom: a társadalom bennem van, nem én vagyok a társadalomban. A társadalom is emberek, de nincs ott társadalom, ahol sok ember összecsdül az utcán, áll az autóbuszban, vagy felvonul valamilyen alkalomból, akár sztrájk esetén.

A nemzet és a társadalom megkülönböztetését Szabó Zoltán *A tardi helyzet* óta, vagyis a kezdetektől fogva használta, később azonban, a 70-es években, hangsúlyozottan toldotta meg egy harmadikkal, ez volt az ember, mint emberek, (ember-egyének). Az „ember” szó ezzel két összefüggésbe került – nemzet és társadalom egyaránt emberekből áll –, és ezt ő azzal a véleményével kapcsolta össze, és tette világossá, miszerint az 1956-os magyar forradalom: forradalom volt, nem csak szabadságharc, *magyar* is volt, *forradalom* is. Erről az említett 1977-es genfi konferencián beszélt. Egyfelől azt mondta, hogy „1956 forradalmával Magyarországon nem a nemzeti karakter fejeződött ki. Ezzel a forradalommal a magyar nemzet jött létre.” (1956, 226. o.).⁷

⁷ Szabó Zoltán, *1956 Korszakoáltás*, sajtó alá rendezte Kenedi János. (Osiris, 2006, 226. o.) A továbbiakban: 1956.

Másfelől:

„Nem egy társadalmi osztály az elnyomott, hanem az ember. (...) De, hogy amit a nemzet sérelmének neveztek, az váltott volna ki Magyarországon forradalmat? Ezt sokan hiszik. Nyilvánvalóan azért, mert a múlt [...] emlékezetünkbe sülyedve gondolkodást formál, jelent értékel, s jövőt teremt. Így csinált 1849 és a forradalom-iszony sok jóféle magyarban 1956-ból kizárólagosan szabadságharcot. Amit levertek, tehát vége. (...) Nemzeti sérelmek az emberben a magyart csakugyan érték, hetente többször az előző években és a korábbi évtizedekben. De mi volt a sebzőbb, a súlyosabb? Az-e, ami az emberben a magyart érte, a nemzetbelit? Vagy az, ami a magyarban az embert érte? Attól tartok, hogy az utóbbi. Mintha az emberek keltek volna fel, felmentő seregnek azonban nyomban megjelent az, ami nemzetbeli bennük is. (...) A zsarnokság az egyént szorítja Szaharába, az emberben magában van benne. [...] Ugyanis ez volt a legelső és mindeddig legteljesebben antitotalitárius forradalom.”

„Ebből logikailag az következik, hogy ötvenhat forradalma nem a múlté. (...) S ezt jobb volna tisztábban látnunk. Mivel a totalitárizmusnak jövője van. S ha ezt mondom, ezt nem azért mondom, mert azt képzelem, hogy Hitler vagy Sztalin visszatérnek, (...) rendkívül jóindulatú, határozottan demokratikus, parlamentáris és szabadelvűséggel szembe nem szegülő rendszerek is válhatnak egyben-másban, többé-kevésbé totalitáriussá, graduálisan, s anélkül, hogy a rendszer emberei ezt észrevennék. Ezt az emberek veszik észre.”

„Totalitáriánus rendszer az olyan rendszer, amely a társadalom életének totális kontrollját intézményesíti. Vagy úgy, hogy totális céljai vannak, s ehhez teremti meg, ehhez szabja az eszközöket. Vagy úgy, hogy a totális kontroll lehetősége és rendelkezésre álló eszközei alakítják át a rendszer céljait.” (i. m. 225skk).⁸

Az idézetek értelmezéséhez, úgy gondolom, szükséges az egzisztenciális gondolkodásnak azt a változatát figyelembe venni, amit Camus fejezett ki (hasonlót vallott Orwell is), és amit Szabó Zoltán a második világháború vége előtt nem is ismerhetett, később viszont bizonyíthatóan ismert. Camus szerint „az ember” mindig egy bizonyos és létező ember, egy adott személy. A társadalom is, a nemzet is emberekből áll, az idézet szerint tehát 1956-ban egyes emberek lázadtak fel, emberlétükben, nem csak mint a társadalom, vagy akár egy bizonyos társadalom tagjai, hiszen akkor osztályok szerint kellett volna. A társadalmi tagozódások nélküli egyszerűsítésben jelentkezett, „jött segítségül” az, ami, egyéni emberiségük mellett, mindegyikükben közös volt. Addig csak virtuálisan volt meg az egyesekben, az egymásra találásban viszont mindegyikükben egyszerre aktuali-

8 Egy bekezdéssel feljebb ez olvasható: „Ötvenhat forradalma Magyarországon kétségkívül »nemzeti« volt, ennek a szónak abban az angol értelmében, amely egyszerűen »országost« jelent.” (226. o.) Az „abban” itt hangsúlyos: jelzi, hogy az angol szónak van más értelme is. Amikor a „nemzet” létrejövéséről beszél, az angol szót a másik értelmében használja, a nélkül, hogy ezt jelezné. Az esetleges zavart fokozza, hogy azt mondja: „Az egymást követő napokon az a plébescite quotidien folyt, az a »mindennapi népszavazás«, amit a maga legigényesebb nemzetmeghatározásában Renan említ.” A népszavazás állampolgári, ezért társadalmi, ugyanakkor a nép úgy nép, hogy francia, vagy magyar és nép más jelent, mint nemzet.

zálódott, jött létre: a közösből közösség fejeződött ki, a nemzet. Az idézett utolsó bekezdésben az első „vagy úgy” az ország kommunista vezetésére utal, azoknak voltak „totális céljai”, a második „vagy úgy” viszont a nyugati országokban végbemenő folyamatokra, a lehetőségekből és eszközökből – totális célok nélkül – itt-ott, ebben-abbán megvalósuló „totális kontrollra”.

A polgárvilág, a polgárság meghatározta világ valóban „elbizonytalanodott” a második világháború utánra. A „fogyasztói társadalom” már nem polgári, legfeljebb állampolgári társadalom, illetve annak egy bizonyos, most már évtizedek óta meghatározhatatlan fajtája. (Az Oxford English Dictionary szerint a „consumerism” szó először 1960-ban tűnt fel jelenlegi jelentésével. Ez a „fogyasztóiság” lényegében azt jelenti, hogy a termelést a fogyasztás határozza meg, a fogyasztást pedig a fogyasztókban reklámokkal keltett igény. A „fogyasztói társadalmat” az jellemzi, hogy mindenki fogyasztó, ki-ki vagyoni lehetősége szerint, amit viszont nem osztályhelyzet határoz meg.) Akik azt mondják, munkássága az emigrációban elszegényedett, elapadt, nem mondanak igazat, de nem is gondolják meg, hogy nemcsak az emigráció, hanem a nyugati, sőt a népi-demokratikus társadalmak jellege is megváltozott. (Erre csak egy példa a szolgáltatóipar és a turistaipar keletkezése és hihetetlen elterjedése.) Szabó Zoltán írásainak egyik érdekessége, hogyan gondolkozott ő a jeles népiek közül egyetlenként, a megváltozott nyugati körülmények között. Nem írhatott úgy, mint korábban, mert nem is arról kellett írnia, amiről korábban. Úgy gondolom, hogy senki sem írt olyan gondolatébresztően az 1956-os forradalomról, mint ő.

Az is nyilvánvaló, miért lehetett fontosabb számára a nemzet, mint a társadalom, nemcsak a forró második világháború alatt, hanem a haláláig tartó hidegháború, és a már akkor meghatározhatatlanná váló társadalmak idején. Már szó esett róla, a világháború kezdetétől felhagyott publicisztikájában a társadalmi változás követelésével, és ország helyett arról írt, milyen a táj, a „*magyar táj magyar ecsettel*” (Juhász Gyula). A tájak országoctól, országhatároktól ahhoz hasonlóan függetlenek, mint a nemzet a társadalom rendszereitől. A középkori gazdasági rend más volt, mint a kapitalista, a kormányzás rendszere is más volt, viszont a nemzet a középkorban is angol, francia, magyar volt. Korról korra változhatott, de, legalábbis az államalapítás óta, abban nem, hogy magyar volt és maradt.

5. A harmadik út

Idéztem korábban a londoni Bibó-kötet előszavából, hogy 1949-ben „*a harmadik út, a független nemzeti élet kapuja ezzel bezárult*”. Ezt minden bizonyjal a Bibóval és a könyvcímmel kapcsolatban írta Szabó Zoltán, de érezhetően saját nézetét is kifejezte vele. Biztosra veszem azonban azt is, hogy saját nézete Bibóéhoz igazodott, ő maga ugyanis ritkán használta a „harmadik út” kifejezéssel jelzett gondolatot, bár határozottan vallotta igazát és szükségességét. Két 1956 utáni írásában foglalkozik vele, egy harmadikban utal rá, egy negyedikben pedig olyasmiről ír, az 1937-es Márciusi Frontról, ami segíti az említettek értelmezését.

A *populizmus kérdéseiről* az *Irodalmi Ujság* 1958. november elsejei számában jelent meg. Ez egy milánói olasz–magyar konferencia előadására készült, oda francia nyelven. A „populizmus” szó franciául is, olaszul is, angolul is a „népi” (az orosz „narodnyikra” visszamenő) szava, nem összekeverendő a politikai populizmussal (ahogyan egyébként a „népi” más, mint a „népies”, bár sokan összekeverik). Szabó Zoltán olvasta a konferenciára meghívott Franco Venturi vaskos könyvét angol fordításban (Isaiah Berlin előszavával) a „populism”-ről, az olasz eredetiben „populismo” volt olvasható. Ha Szabó Zoltán, angol mintára, magyarban a „populizmus” szót használta, valószínűleg azért is, mert a magyar „népi” szónak nincsen *izm*os változata. A „népi mozgalom”, akárcsak a „népi-ek”, más, mint a „népiség”, ami maga sem elméletre utal. Az említett írásból két idézet jelzi Szabó Zoltán szavaival, hogy mit értett ő „a harmadik út” kifejezésen, ez ugyanis egy sokszor és sokfelől vitatott kérdés:

„Azoknak a könyveknek a száma, amelyek 1936 és 1943 között a mozgalom empirikus módszereivel kerestek olyan magyar utat, olyan harmadik utat, amely annyira radikális, mint a marxistáké, de nem vezethet totalitarizmushoz, körülbelül ötvenre tehető.” (Nyugati vártán, 58. o.).

„A posztstálinista esztendőkből a népi írók és a falukutatók presztálinista antisztálinistáknak rémlettek, a tapasztalt álforradalmisággal szemben valóságos forradalmároknak, azzal az előnyös ráadással, hogy nem marxisták, de anélkül, hogy antimarxisták lennének. Ilyen formán tulajdonképpen a sztálinista esztendőkből volt köszönhető, hogy a népi utópia felvázolójának, Németh Lászlónak a gondolatai, a kert-Magyarországról, a minőségi forradalomról s a városiasodás kérdéseiről a posztstálinista periódusra csábítóbbak lettek, mint megírásuk idején voltak. Vonzóerejük a közben átélt történelmi katasztrófák és zsarnokságok után csak növekedett. A sztálinista esztendőkből tulajdonítható, hogy Bibó István professzor olyan írásai, amelyek 1945 és 47 között bírálták analizálva a kommunista párt népellenes és demokráciaellenes taktikáját, s Németh Lászlóhoz hasonlóan harmadik utat, külön szocialista magyar utat követeltek, olvasmányává váltak az új ifjúságnak.” (Nyugati vártán, 59. o., kiemelés tőlem, A. S.)

A másik írás címe: *Szárszó*, az *Irodalmi Ujság* 1959. július 15-i számában jelent meg. Szabó Zoltán úgy számol be az 1943. augusztus 23-án megkezdett konferenciáról, könyv alapján, hogy nem vett részt benne, ahogyan Illyés, Tamási Áron, Kovács Imre és Bibó sem. Távollétükről azt mondja: *„Püski Sándor nem tudta, de nem is akarta a mozgalom minden árnyalatát a maga kiadójának körébe vonni.”* (i. m. 63sk). Kritikai megjegyzései elsősorban ezzel a kijelentéssel hozhatók kapcsolatba; egyébként a 16 év távlatából írt beszámoló és értékelés elismerő: *„Mindez azonban nem változtat azon, hogy a Szárszói Konferencia annak idején fölvetette a ma is érvényes demokratikus és haladó eszmék javarészét.”* (i. m. 65. o.). Külön érdekessége ennek az írásnak is, hogy az 1956-os forradalom után és emigrációban, vagyis Nyugaton, cenzúra nélkül készülhetett.

Szabó Zoltán legjelentősebbnek Németh László előadását tartotta, emiatt is emelem ki a harmadik úttal kapcsolatos részeket:

„Fölbukkant Szárszón Bibó István későbbi 'harmadik útja' is, még 'harmadik oldal' név alatt. Németh László Erdei kérdésére, hogy mi a harmadik oldal? – ezt mondotta: 'Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie, a másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki és azt kérdi: nem lehetne Új-Guinea a pápuáké? Ez a harmadik oldal.' E meghatározás nyomán támadták Németh Lászlót egyesek azzal, hogy harmadikutassága kollaborálás a fasizmussal. Később viszont Bibó Istvánt vádolták azzal, hogy harmadikutassága kiegyezés a bolsevizmussal, mivel ő, történetesen Németh László védelmében, 1947-ben ezeket írta:

'Ami a harmadik út igazi kérdését illeti, ez teljesen azon múlik, hogy milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként. Az a harmadik út, mely a fasizmus és a haladó világ harcában magyar semlegességet hirdetett, vészes örökség volt ... abban a konkrét helyzetben azonban, a Szárszói Konferencián, ahol a látszat szerint Németh László ennek a zsákutcának a hirdetői közé szorult, ez nemcsak rajta, hanem a kérdés helytelen felállításán is múlt. Ott ugyanis a kérdést baloldaltól fogalmazták olyanformán, hogy abból a fasizmus és bolsevizmus egyedüli alternatíváját lehetett kiolvasni. Azóta éppen az derül ki, hogy valójában nem ez az alternatíva, és ... demokráciánk mai formája bizonyos értelemben valóban harmadik út, nem úgy, hogy el akarna kanyarodni a szocializmus felé való fejlődéstől, mint Röpké⁹ harmadik útja, hanem a szocializmusra való átmenet simább útját jelenti.' Tegyük-e hozzá Bibó tételéhez, hogy az 'első' és 'második' út olyan önkényes jobboldali megfogalmazása a Szárszón érvényesült baloldali kisiklatásnál nem kevésbé félrevezető. Az alternatíva sokféleképpen lehet hamis amaz egy cél érdekében, amely a pápuákkal s Új-Guineával kapcsolatos." (i. m. 67. o.)

Szabó Zoltánnak Bibó kitétele „demokráciánk”-ról nem úgy hangzott 1959-ben, mint 1947-ben, amikor még mindketten úgy gondolhatták, hogy a Paraszt Párt, ha harcok árán is, sikerrel vehet részt egy valóban népi demokrácia, vagyis egy a népiek gondolta demokrácia létrehozásában.¹⁰ Ő éppen Bibó írása miatt vívta és nyerte meg, a Valóság főszerkesztőjeként – és később emlékezetesen leírt – csatáját Révaival. Voltak akkor, és vannak ma is, akik az ő akkori szándékukban olyan vágyálmot látnak, aminek éppúgy nem volt valóságtartalma, ahogyan nem lett. Valóban nem lett, ez azonban a jelen összefüggésben, mind 1947-re, mind 2012-re vonatkoztatva, másodlagos. Bibó és Szabó Zoltán is egy igényt és szándékot ténylegesen és publikusan fejezett ki és tartott elevenen, ezért is lehetett az 1956-ban, a forradalom napjaiban újra hatékony. (Ez a véleményem jellegében hasonló ahhoz a másikhöz, hogy a forradalom megtörtént, attól függetlenül, hogy nem tudhatjuk, mi következett volna rá, ha elmarad az ismételt szovjet megszállás.) Ezt az álláspontot egy hozzá tartozó másik, és gyakran figyelembe nem vett körülmény miatt hangsúlyozom.

9 Röpké a szociális piacgazdaság elméletét dolgozta ki, amit a háború után Erhardt elnöksége alatt alkalmaztak, révént hozva létre az ún. „német gazdasági csodát”.

10 Borbándi Gyula például egy 1983-as írásában mondja, hogy legalábbis „még nem volt annyira előrelátható 1945 és 47 között, mint mondjuk 1948–49-ben”, hogy nincsen esély a harmadik útra. *Értékközés*, Trikolor, é. n. [de: 1998 után], 112. o.

Az a jobboldali megfogalmazás, amit Szabó Zoltán nem kevésbé tartott félrevezetőnek, mint a baloldalt, feltehetően a „fasizmus” és a „haladó világ” alternatívája volt, és azért volt félrevezető, mert harmadik útnak 1943 nyarán a *semlegességet* javasolta. Az időpont, Szabó Zoltán pontosította szövegében, a konkrét helyzet miatt volt fontos: tíz hónappal előzte meg a normandiai partraszállást, egy évvel az oroszok betörését a Duna-medencébe. Szerinte akkor már egyik résztvevő se gondolt a németek győzelmére, a konferencia témája pedig az volt, hogy mi legyen a háború után. Előadásában Németh László kifejezetten a háború utánra készült, ahogyan Kovács Imre már két évvel korábban (egy itt majd olvasható idézetben). A semlegességet ajánló harmadik út pedig, mind Bibó, mind Szabó Zoltán szerint, nem csak azért volt félrevezető, mert nem állt ki a fasizmus ellen. Akkor ott ennél fontosabb volt, hogy elterelte a figyelmet a háború utáni teendő megvitatásáról, az ország társadalmi és gazdasági reformjáról. Mindannyian külön utat, harmadik utat akartak, abban viszont nem volt egyetértés, milyen is legyen az.

A harmadik oldal szempontjából Szabó Zoltán 1959-ben így jellemezte a bal- és a jobboldali alternatívák embereit:

„A Szárszói Konferencia anyaga akkor azt az érzést keltette, hogy a marxista tételekkel egyezkedők és nekibúsult jó magyarok ellentétei nem oldódtak föl közös teremben a jövőre, s az ellentétek régi rossz magyar szokás szerint abban a haszontalan kérdésben merültek fel, hogy ki a derűlátó és ki a borűlátó, s melyik kedélyállapotnak van igaza. A demokratságukban eltökélt magyarok nem annyira a népi ideológia kidolgozásával, mint inkább a marxista tételek népi fogalmazásával próbálkoztak, a magyarságukba elmélyült demokraták viszont komor balsejtelmeikbe merültek el, s a szárszói hatszáz tulajdonképpen polarizálódott.” (i. m. 64sk).

Németh László álláspontja Szárszón, 1943-ban, Szabó Zoltán szerint – Bibó szerint is (i. m. 64. o.) – helyes volt, és ez az álláspontja volt helyes. Ő ugyanis 1939-ben még azt mondta: *„akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz, én azt másként, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának elképzelni nem tudom”* (i. m. 63. o.), Szárszón viszont már ezt: *„A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte [sic!] meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész. ... Ha az átalakulás nem karikatúrájául üt ki annak a magyar forradalomnak, amelyre mindnyájan számítunk.”* (i. m. 66. o.). Szabó Zoltán ezt így kommentálja: *„Tételeit talán csak egy helyen kérdőjelezhetjük meg. Ott, ahol ezt mondja: a magyar nép ideológiája »kész«. Úgy kész, ahogy egy mozaik kellene rakni s ragasztó és szilárd alapozás kellene ahhoz, hogy egy képpé összeálljon.”* (u. o.).

E két írást ismerve érthető, hogy már az 1958. január elsejei *Néhány szó a népi forradalmiság múltjáról és jövőjéről* című írásában arról beszélt, amiről a későbbiekben:

„Magyarországon az első világháború óta egyetlen valóságos szellemi forradalom volt: a népi forradalom. (...) Ez a forradalom már a zenében is nemzeti forradalom volt, mondandóval a világhoz, népi forradalom volt, mondandóval a nemzethez, és proletár forradalom volt a szó agrárius, paraszti értelmében. Mindenképpen magyar forradalom volt, olyan kezdemény, amely az új szempontjait nem Magyarországra alkalmazta, hanem Magyarországon kereste.” (i. m. 48. o.).

Végül, az itt említett negyedik, *Politika és szellemi honvédelem* című 1962-es írásában, az 1937-es Márciusi Frontra emlékezett 25 év távlatából, hangsúlyozva, hogy annak célját Ausztria anektálása (az „Anschluss”) után, „a legfontosabb” miatt el kellett napolni:

„Az vált lehetetlenné, hogy a magyar társadalmi szerkezet átalakítása, legalább részben, a válságos évek előtt megkezdődjék, s szilárdabb társadalom szembesüljön az elkövetkező európai válságperiódussal.

A helyzet átbillenése a népi lehetőségek állapotából a nemzeti veszélyeztetettség állapotába, logikailag nem azt jelentette, hogy a Márciusi Front erőire most már nincs szükség. Ennek ellenkezőjét jelentette. Gyakorlatilag azt írta elő, hogy a Márciusi Front erőit együtt kell tartani, esetleg más nevű tömörülésben vagy kristályosodási ponttal, amely a hangsúlyt áttolja a pillanatnyilag legsürgősebb feladatra: a náci befolyás, vagyis a fasizmus elleni küzdelemre, míg a társadalom átalakításának programját mindenféle alkudozás nélkül és teljes egészében fenntartja, s annak későbbi megvalósításához patriotikus, lényegében függetlenségi harcban edz s nevel sereget. Hogy ez elmaradt, azért magukat az írókat is hibáztathatjuk.

A népi íróknak az a tulajdonsága, hogy kizárólag forradalmi helyzetekben találnak egymásra, kizárólag ilyen helyzetekre van ösztönszerűen egységes taktikájuk. (...) A paradoxon az, hogy a népi írók, akik valóban »jó magyarok«, ha ennek a homályos szónak valamilyen konkrét értelme van, valahányszor a helyzet a nemzeti közösség szempontjából tökéletesen egyértelmű, hirtelen értetlenekké válnak egymással szemben, mert mindenkinek más elképzelése van arról, hogy miként lehet a népjogokat ebben a nem forradalmi, nemzeti, s ekképp is megnyomorított helyzetben szolgálni.

De ezt persze csak most látom. Annak idején nem láttam.” (i. m. 79sk).

Ennek a késő bánatnak, önkritikának, illetve annak, ami kiváltotta, köze volt ahhoz, hogy „a középerők” – ő maga, Bibó, Illyés, Kovács Imre, de Szabó Lőrinc, Zilahy és a földkérdésben szakértő Kerék Mihály is – nem mentek el Szárszóra, és ezért az ott lévők gyengék voltak: *„Szárszón a jövődő kérdéseinek egészével a népi mozgalomnak csak egy része nézett szembe. Vagyis a mozgalom erői csonkán szembesültek a közelítő háborúvéggel velejárá találgatások, latolgatások és helyezkedések ellenerőivel, amikor a külön magyar utat keresték.” (i. m. 64. o.).* Távollétük, ismeri fel Szabó Zoltán, hiba volt. Úgy gondolom, nem azért, mert a jelenlévők a külön magyar utat keresték. 1958 januárjában, majd 1960-ban, az általa szerkesztett Bibó-írásokhoz írt előszavában a harmadik útról közel sem úgy beszélt, mint hibáról. A középerők távolléte azért volt hiba, mert miatta jobb- és baloldal polarizálódott, és ezzel foglalkoztak, nem a teendővel. Németh Lászlónak már

1939-ben igaza volt, mondja, abban, amit 1943-ban Szárszón saját magától idézett, hogy „*társadalmunk halk folyamataiban*” valami jó készül (idézte, i. m. 63. o.). Igaznak bizonyult 1956-ban, amit ő „*a biztató, felszín alatti társadalmi folyamatokról mondott: minden nemzeti bizottság és munkástanács e bizakodást igazolta*” (i. m. 66. o.).

Emlékiratában Bibó azt írta, hogy megvolt a lehetőség egy külön magyar útra, arra, hogy a Szovjetunió és Amerika eltúri, ha nem is kedveli, ami Magyarországon a forradalommal jött létre, és az egy külön magyar út, harmadik út lett volna. Ezt a lehetőséget sokan tagadják, vannak azonban, akik úgy gondolják, volt rá esély, vagyis nem tartják egyértelműnek az akkori helyzetet. Szerintem nem eldönthető, hogy mi történt volna, ha Amerika nem pont azokban a napokban és hetekben lép fel Egyiptomban szövetségese, Nagy-Britannia ellen, és ezzel egyértelműen mutatja, hogy „szuperhatalommá” vált Nyugaton. Ugyanakkor arra kell gondolnom, amit Szabó Zoltán az írókról mondott: forradalmi helyzetben egységesek, egyébként azonban képtelenek egyetérteni, és ez az ország népéről is elmondható. Az 1989 utáni és máig tartó események azt sugallják, a létrejött nemzet (Szabó Zoltán), az emelkedő nemzet (Németh László) szétesett volna egymást támadó pártokra. Vagyis Magyarország külön útja nem lett volna az a harmadik út, amire Szabó Zoltán és Bibó István gondolt, amit remélt.

Németh László is azt írta 1967-ben egy magánlevélben: „*A magyarság szétesése az utóbbi években meggyorsult.*” És bár hozzátette: „*A legnagyobb baj, hogy e folyamat ellen védekezni sem szabad. Fennmaradásunk gondjaitól szenvedni, azokra célozni is: nacionalizmus. A nacionalizmus szóval olyan visszaélés folyik, mely fölért egy idegbénulással*”, egy interjúban egy évvel később (Horniyik Miklóssal) magát a szétesést – amit csakis a forradalom alatti „nemzeti egység” vonatkozásában gondolhatott annak – hagyományszerűnek, sorsszerűnek ítélte meg: „*a magyarság százados pusztulásának tüneteként előbb a helyzetérzést, majd a tudatot is elvesztette, mellyel egy nép új történeti körülmények közé jutva irányt és teendőt talál. En ettől a nemzeti amentitától szenvedtem úgy, mint kortársaim közül tán senki sem, s ezt a tudatot akartam, dilettáns módra, a végszükségtől igazoltan újraszóni.*” (idézte in: Monostori, 190. o.).¹¹

Szabó Zoltán Németh Lászlóéhoz hasonló kiábrándulást jelzett *Forradalom után. (Két vázlat)* című írásában, amit 1973-ra, illetve 1980 augusztusára datált, de csak 1981-ben jelentetett meg. Allegóriájában az ország egy olyan zátonyra futott, megfeneklett hajó, amely utasai berendezkedtek helyzetükbe. A cím egyértelműen jelzi, mihez viszonyítja az akkori magyarországi „konszolidációt”. Ő, aki másutt és máskor azt írta, hogy 1956 az egyetlen magyar forradalom, 1848 nem az volt, forradalmár is csak egy volt, Petőfi, a rossz helyzetet ugyan nem mondta

11 Monostori Imre, *Németh László esszéírásának gondolati alaprégei*. Kortárs, 2005. A továbbiakban: Monostori. – Németh László Szárszón, érdekes módon, egy lélegzetre jelentette ki, hogy emberfeletti kísérlet volt az írókat „(ahogy Ilyés mondta) egy szekértáborba” összehozni. Nem is sikerült soha.” És: „Elképzélhetetlen, hogyha mi leülünk: az átalakulás programjában meg ne egyezhessünk.” Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok. Pintér István, főszerkesztő. Kossuth, 1983, 219. o.) – Engem ez arra emlékeztet, hogy: „Az nem lehet, hogy anyyi szíó” és Márai versben válaszára: „Lehet”.

százados pusztulásnak, de nem gondolt arra, hogy a társadalom egészére is állhat, amit (önkritikával) az írókról mondott korábban.

Nem gondolt arra sem, hogy a parasztság nemzetbe szabadítása, a nemzet megerősítése nem történhetett volna meg néhány év alatt. Ahogyan nem gondolt arra a 30-as években, hogy amit a középosztályt jellemezve írt: az embereket a múltjuk jobban befolyásolja, mint jelenük és jövőjük, a parasztságra is állhat. Pedig barátja, Illyés Gyula megírta a *Hősökről beszélék* című hosszú versében a summásokról, hogy esténként „visszalopják, ami az övék”. Magam úgy gondolom, a *Cifra nyomorúságban* vázolt társadalmi helyzet messzemenően pontos volt, akkor viszont mi lehetett és mi lett már 1945-ben, majd 1949 után az ország társadalmából. Megszűnt a felső, arisztokrata uralkodó osztály; a középosztály általa elemzett három része közül a zsidóság nagy többsége elpusztult, a „keresztény középosztály” a népi demokrácia diktatúrájában végképp diszkreditálódott, a feltörekvőket pedig az a sors érte, ami a meglévő nagy- és kispolgárokat: kiszajátították őket. Az ország társadalmi jellege szerint meghatározhatatlanná vált. Egyszerre furcsa, és nagyon is érthető, hogy egy osztályok nélküli, egyszerűen antitotalitárius, és így nemzetalkotó forradalomra volt képes. Utána, és a rákövetkező terror után viszont egy még meghatározhatatlanabb jellegű társadalom került már népi-demokratikus körülmények és lehetőségek között olyan helyzetbe, amelyik Nyugaton a „fogyasztói társadalom” nevet kapta.

Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy egy magyar külön út, a harmadik út, illetve a harmadik oldal gondolata és terve érthetően, szinte elkerülhetetlenül merült fel a harmincas években, éppúgy, mint 1945 és 1948 között, majd 1956-ban. A magyarországi társadalom és gazdaság állapota valóban különleges volt a környező kelet-európai népek, a csehek, a szlovákok, a románok, a szerbek és a horvátok, de a lengyelek vonatkozásában is. Az éppen vázoltak talán náluk is megtörténtek, de lényegesen más körülmények között. A trianoni ítéletkezés a lelkiectől eltekintve is súlyos társadalmi, demográfiai és gazdasági változást okozott. Ha Szabó Zoltánnak arra a meggyőződésére gondolunk, hogy az ország állapotából kell egy annak megfelelő berendezkedést alakítani, mert a máshonnan átvettek nem lehetnek jók, és ha figyelembe vesszük, hogy ő nem az elveszített országrészek visszaszerzésétől remélt megoldást, csakis egy külön magyar útban gondolkodhatott. Az általa felmért és értékelt állapotok szerint.

A harmadik út az ő gondolkodásában sem volt valami köztes a jobb- és a baloldal között, nem is volt a kettő szintézise. A „független nemzeti élet” összeegyeztethető volt számára jobb- és baloldali pártokkal is, csak éppen a társadalom és a nemzet saját adottságain és jellegén belül. Ezt nem lehet illuzórikusnak mondani, hiszen máshol is így van. Az angol Munkáspárt más, mint a német Szociáldemokrata Párt, és megint más, mint az amerikai Demokrata Párt, vagy a francia Szocialista Párt. Ugyanez elmondható ezeknek az országoknak konzervatív jellegű pártjairól is. Az 56-os forradalom alatt Bibó a Radikális Párt névre gondolt, amiből végül Petőfi Párt lett: radikális volt, de nem „polgári radikális”, olyan időben, a magyar(országi) társadalom olyan állapotában, ami nagyon is különbözött az 1900 körülitől. Ha, ahogyan gondolom, Szabó Zoltán helyzetfelmérése a *Cifra nyomorúságban* eléggé pontos volt, azt kell mondanom,

a harmadik út elképzelése talán illuzórikus volt, de nem illuzórikusabb, mint az önerőből hatalomra kerülő munkásosztály (akár szociáldemokrata, akár kommunista) reménye. A Márciusi Fronton kívül nem volt tömörülés, amelyik a parasztság helyzetének hathatós megoldásával akarta volna megváltoztatni a magyar(országi) társadalmat és a nemzet állapotát.

Számon kérni tőle – ahogyan társaitól is –, azt, amivel eddig senki sem szolgálhatott, nem csak álszentség lenne, hanem tévedés. És nem csak azért, mert ő esszéista volt és publicista, nem teoretikus és politikus. Amikor azt mondta, a népiek nem marxisták, anélkül, hogy antimarxisták lennének, két dologra utalt. Arra, hogy ő pragmatikus magyar, vagy magyar pragmatikus: „a dolgot őt magát” nézi; és arra, hogy a harmadik út nem ellenreakció. Ha ez utóbbi lenne, akkor az határozná meg, ami ellenében készül, amitől el akar ütni. Hasonló megfontolásból találta érdekesnek Venturi könyvét a népiségről (populárizmusról), lasiah Berlin előszavát hozzá, majd meghatározását a kétféle szabadságfogalomról, a szabadság két fogalmáról („Two Concepts of Liberty”): a negatív szabadság megadja az alkalmat, hogy ki-ki szabadon cselekedhessék, ez az *amitől szabad* elve. A pozitív szabadság az *amire szabadé*, ami lehetővé teszi valakinek, egyénnek vagy népnek, hogy kifejezze magát: magamagából kifejeződjék. (A negatív és a pozitív ebben nem alternatívák, ahogyan például a váltóáram, vagy a fénykép esetében sem: kiegészítik egymást, egyik sem lehetséges a másik nélkül.) Az a harmadik út, vagy harmadik oldal, amit ő kívánatosnak tartott, az önkifejeződés – ami más, mint a „self-made” „öncsinálása” –, kívánatos, ezért reményben tartása is az.

6. A „lelki független ember”

Szabó Zoltán paradoxonja, hogy első írásától az utolsóig egyszerre volt politikailag besorolhatatlan és elveiben határozottan következetes. Írásait és álláspontját, pontosabban meggyőződéseit és véleményeit érezni és érteni, ezért értelmezni és körülírni lehet, meghatározni nem.

Egész írói munkássága idején tartózkodott attól, hogy kifejezze, hogyan viszonyul politikai pártokhoz, kivéve 1945-ben a Parasztpártot, azt se szívesen. Egy-egy párt programját úgy állítják össze – mind igényből, mind szükségből –, hogy elüssön a többi párt programjaitól. Ő viszont még a társadalmat illető eszmékhez való viszonyát se szerette pontosítani, pedig igen határozottan, sőt szenvedélyesen tudott viszonyulni bizonyos kérdésekben. De számára a bizonyos kérdések mindig adott, és időben is körülhatárolható helyzetek, dolgok és feladatok voltak. Mondható például, hogy „demokrata” volt, de hát van „kereszténydemokrata”, „szociáldemokrata”, „polgári demokrata”, és, azt hiszem, téves lenne ezek bármelyikével azonosítani hovatartozását, hozzáállását a dolgokhoz.

Ez a jellegzetessége már korán feltűnt, és nemcsak abból, hogy republikánus léte gond nélkül dolgozott a legitimista Pethő Sándor felkérésére újságjában, a *Magyar Nemzet*ben. (Ami persze Pethő Sándorról is jelez valamit.) Kovács Imre, a *Néma forradalom* szerzője így szólította meg a *Magyar Nemzet* 1941. május 11-i számában:

„Mondja meg őszintén Szabó Zoltán, hogy merrefele tart? Ő a középosztálybeli falukutatók legbátrabb és legbecsületesebb képviselője. A többiektől nem sokat várunk. Szeretnénk azonban tudni, hogy számíthatunk-e szövetségükre. Sokszor megírtam már, hogy a parasztság és a munkásság nem nélkülözheti a középosztály jobbainak támogatását, de ez a támogatás természetesen ne a vezetés vágyát jelentse, hanem álljanak be sorainkba, és velünk együtt harcoljanak azért az új világért, melyet a háború végével remélünk elérni, illetve megvalósítani. Mi, akik származásunkat sohasem tagadtuk meg, tudatosan vagy öntudatlanul szocialista programot vallunk. A hová kérdésére ezzel feleltem Szabó Zoltánnak.”¹²

Szabó Zoltán, mondhatni jellegzetesen, így válaszolt május 17-én:

„Végezetül Kovács Imre azt a kérdést intézi hozzám, hogy valljak tehát: hová megyek én, merrefelé tartok? Eddig abban a hitben voltam, hogy erről szerényen bár, de gyakran szoktam említést tenni cikkeimben. Ha azonban kívánja, szívesen megfelelek most is: Az a reményem, hogy egyre jobb művek írása felé tartok. S az a hitem, ezek politikailag sem lesznek haszontalanok. Esményeinktől, melyeket magyarság, emberség, szabadság szavakkal s a parasztság ügyének szolgálatával jelölhetnék meg, nem tértem el.”

„Persze ő most aligha ilyen választ vár tőlem. Hogy milyet vár, azt maga megjelöli, mikor azt mondja, hogy ő és a többi parasztszármazásúak »tudatosan vagy öntudatlanul (?) szocialistának vallják magukat«. Ezt vállalom magam is. Nem titkolt elégedetlenséggel. Mivel e szót ma, mikor annyian, olyan feleltlenül, oly sokféle jelzővel használják, nem tartom önmagában elegendőnek.”

„Feladatnak azt tartom ma is, amit A tardi helyzet idején. A magunk problémáinak elfogulatlan vizsgálatát, és ennek alapján a megoldás bátor keresését és kifejezését. Ez volt a dolgunk. Ez ma is.” (Szabó Zoltán, *Szellemi honvédelem*. Hét Torony, é. n. [1990], 340. o.)

Amit nem tartott önmagában elegendőnek, jellegzetesen, nem toldotta meg jelzővel, hogy elegendő legyen. Mivel a Nemzeti Szocialisták is szocialistának mondták magukat, Németh László is, a Szociáldemokrata Párt is, Szabó Zoltán úgy tért ki a pontos válasz elől, hogy jelezte, Kovács Imre se volt kevésbé pontatlan. Akkor sejteni, ma pedig tudni lehet, hogy az előbb említett három változat egyikét se osztotta, de csak az elsőt vetette el határozottan.

Egy kérdésben azonban meg lehet határozni azt, ami Szabó Zoltánnak se nem meggyőződése, se nem véleménye, hanem lénye volt, gondolkodásának és érzéseinek fókuszusa vagy irányultsága: kisugárzása, és ezért írásainak jellege. Ez az egy pedig számára elkerülhetetlenül hármasság volt: magyarság, európaiság és emberség. Hiszen minden magyar ember: ember, de ember az is, aki nem magyar,

12 Kovács Imre Szabó Zoltánnak arra a nézetére reagált, hogy nem az a fontos, honnan jön valaki, hanem az, hová tart. Kovács Imre, *Népiség, radikálizmus, demokrácia*. Gondolat, Nyilvánosság Klub, Századvég, 1992, 46. o.

sőt, számára-szerinte, akármelyik magyar emberben megkülönböztethető egymástól a három, ha egyaránt kivonhatatlan is belőle. A magyarból kivonhatatlan az európai, és hitte, nem csak remélte, hogy az európaiból is a magyar. Azt viszont sohasem határozta meg fogalmilag, hogy mi a magyar, mi az európai, mi az ember.

Ő maga Európához elkötelezetten írt magyarul; és a magyar nemzethez, a magyar emberekhez – nem a magyar országhoz – elkötelezetten tudta és érezte magát európainak, írt európaiként. Mintegy magától értetődően. Áll rá, amit Rákócziról mondott: „Magyarországon volt olyan európai, mint idekinn. Idekinn volt olyan magyar, mint Magyarországon.” (Nyugati vártán I. 213. o.). Cs. Szabó Lászlóról is el lehet ezt mondani, Németh László is sokszor és sokféleképpen mondta, amit egyszer így: „Európában minden nemzet kultúrája nemzeti és európai” (Idézi: Monostori, 26. o.). És valóban: Ha az európai szellemiség lehet francia, angol, német vagy latin, miért ne lehetne magyar? És miért ne lehetne más nyelvűek számára is hozzáférhető? Ez utóbbi azonban valamiképpen nem zaklatta igazán Szabó Zoltánt, holott élete második felében külföldön élt, és éppen ő volt az európai magyar és magyar európai szellemiség egyik legkiválóbb kifejezője a 20. században.

Bibó gondolkodásával messzemenően egyetértett, ám ő maga épp ennyire messzemenően a partikularitások embere volt. Híresen írta le újra meg újra a Bocskainak tulajdonított mondatot, amit Bibó révén ismert: „Sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot őt magát nézzük, csak a mi nemzetünk javát és magunk megmaradását.”

Szabó Zoltánra legjobban az a leírás illik, ami 1979-ben Kende Péternek írott levelében olvasható, és már halála után jelent meg a Kende Péter szerkesztette párizsi *Magyar Füzetek*ben:

„Hosszabb ideje megrögzött – talán maximalista – meggyőződése az, hogy folytatólagos publikációk – könyvsorozatok, évkönyvek, almanachok és folyóiratok – akkor és azzal válnak valóban eredményessé és hatásossá, ha új »intelligentsia« kialakulását, kifejeződését és integrálódását mozdítják elő. Gondolom eleve érted, hogy miért írom ennyire idegenszerű betűzéssel ezt a szót¹³... Az »intelligentsia« a választottakra utal, elsősorban nagyjából azokból a »lelki független emberekből« tevődik össze, akikről Széchenyi beszélt annak a nem éppen idejétmúlt beidegzettségének a foglyaként, amely szerint »a magyarság közértelmesség által fejlend ki tökéletesen«, s érvényesnek vehetjük a régi Oxford-szótárak értelmezését is, eszerint az »Intelligentzia vagy Intelligentsia« egy-egy nemzetnek (különösképpen az oroszoknak) az a részlege, amely független gondolkodásra törekszik.” (Nyugati vártán II. 427. o.).

13 Szabó Zoltán egy, itt terjedelme miatt kihagyott részben, megmagyarázza, miért használja ezt az angolból kölcsönzött – angolul a „ts” hangokkal lehet a magyar „c” hangot képezni –, az angolba a 19. századi, Herzenhez és elvbarátaikhoz kapcsolt, és oroszról átvett szót. Magyarítani az írásmódot nem lehet, hiszen az „intelligencia” magyarul mást jelent, és a franciából átvett „intellektuelek”, amelyet ezért egyesek „entellektüellek”-nek ejtenek, éppúgy alkalmatlan lett volna, mint az általa elutasított, sokféleképpen, más-más időszakban is más-másként használt „értelmiség” szó. Érdemes elolvasni az egész írást, in: *Nyugati vártán*, Osiris-EMPSZ, 2011, II, 427skk.

Szabó Zoltán egyébként már 1939-ben „lelkükben független magyarok”-ról írt, a rákövetkező évben arról, hogy „az is előfordul, *hogya a kisebb nép némely fia elveszti lelki függetlenségét*”.¹⁴ 1979-es levelében a 19. századi orosz népiekre (narodnyikokra) utal az angol szóhasználat révén. A „lelki független ember” kifejezés persze magában nem elég: Szabó Zoltán kezdeteitől fogva mindvégig, és nagyon is hangsúlyozottan, magyar emberként és íróként, és ezért európaiként volt lelkileg független. Olyan meggyőződésekkel, véleményekkel, érző gondolkodással, amikkel csak írásait olvasva lehet megismerkedni. Azok értelmezéséhez kívánt ez a kísérlet hozzájárulni.

¹⁴ Szellemi honvédelem, 110. o.; idézi: Salamon Konrád, *A harmadik út kísérlete*. Eötvös Kiadó, 1989, 136. o.